

ЮРИДИЧНА ГІБРИДИЗАЦІЯ ЯК ПРОЦЕС ВИКРИВЛЕННЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Євроатлантична інтеграція України передбачає нормалізацію міжнародно-правових відносин з усіма без винятку державами у сфері підтримання міжнародного миру та безпеки. Зокрема, укладання так званих Мінських домовленостей 2014–2015 рр. мало на меті мирне вирішення всіх спірних питань між конфліктуєчими сторонами. Однак досі мир на Донбасі не настав, територіальна цілісність України не відновлена, держава-правопорушник не понесла міжнародно-правову відповідальність.

¹ Доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

Більш того, продовжується так звана «гібридна» агресія проти України у вигляді цілого комплексу військово-технічних, економічних, політико-дипломатичних, інформаційних та інших заходів з боку Російської Федерації (далі – РФ) [1], на що неодноразово звертали увагу ООН¹, ОБСЄ², Рада Європи³ та інші міжнародні організації⁴. В той же час, агресія РФ проти України висвітлила цілу низку проблем як діючого міжнародного права, так і не вирішених доктринальних питань. Зокрема, залишається дискусійним статус учасників та сама природа Мінських домовленостей, їх співвідношення з міжнародно-правовими відносинами відповідальності, що призвані відновити міжнародний правопорядок.

Метою статті є персоніфікований аналіз міжнародних правовідносин відповідальності у зв'язку з агресією Російської Федерації проти України, виявлення суб'єктного складу учасників Мінського процесу та розкриття сутності такого явища як юридична гібридизація.

Право міжнародної відповідальності [3, 4] передбачає виникнення міжнародних правовідносин відповідальності за наявності юридичного

¹ Див. резолюції Генеральної Асамблеї ООН: A/RES/68/262 від 27 березня 2014 р. «Територіальна цілісність України», A/RES/71/205 від 19 грудня 2016 р. «Ситуація з правами людини в Автономній Республіці Крим та місті Севастополь (Україна)».

² Див. резолюції Парламентської Асамблеї ОБСЄ: «Очевидне, грубе та невинправлене порушення хельсінкських принципів РФ» 2014 р., «Продовження очевидних, грубих та невинправлених порушень РФ зобов'язань у рамках ОБСЄ та міжнародних норм» 2015 р., «Порушення прав людини та основоположних свобод в Автономній Республіці Крим та місті Севастополь» 2016 р., «Відновлення суверенітету та територіальної цілісності України» 2017 р.

³ Див. резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи: № 1988 (2014) від 9 квітня 2014 р. «Останній розвиток подій в Україні: загроза функціонуванню демократичних інститутів», № 1990 (2014) від 10 квітня 2014 р. «Перегляд по істотних підставах раніше затверджених повноважень російської делегації», № 2028 (2015) «Гуманітарна ситуація: українські біженці і переміщені особи», № 2034 (2015) від 28 січня 2015 р. «Оскарження по суті не затверджених повноважень делегації Російської Федерації», № 2063 (2015) «Розгляд скасування раніше затверджених повноважень делегації Російської Федерації (відповідно пункту 16 Резолюції 2034 (2015))», № 2067 (2015) від 25 червня 2015 р. «Зниклі особи під час конфлікту в Україні», № 2112 (2016) «Гуманітарні занепокоєння щодо людей, захоплених під час війни в Україні», № 2132 (2016) від 12 жовтня 2016 р. «Політичні наслідки агресії Росії в Україні», № 2133 (2016) від 12 жовтня 2016 р. «Засоби правового захисту у випадках порушень прав людини на українських територіях, непідконтрольних українській владі» та ін.

⁴ Див.: Отчет Канцелярии Прокурора Международного уголовного суда о действиях по предварительному расследованию дела «Ситуация в Украине» от 14 ноября 2016 г. [2].

факту міжнародного правопорушення незалежно від волі суб'єктів міжнародного права. Потерпіла сторона автоматично набуває права вимагати від деліквента припинити протиправні дії, поновити попередній стан речей та понести у зв'язку з цим міжнародно-правову відповідальність. Якщо правопорушення стосувалося імперативних норм міжнародного права, то претензії до правопорушника має право висувати не тільки потерпіла сторона, але й міжнародне співтовариство держав в цілому. У разі небажання правопорушника добровільно припинити міжнародно-протиправну поведінку проти нього застосовуються міжнародно-правові санкції та контрзаходи [5, 6].

Відповідно, деліквент зобов'язаний негайно припинити правопорушення, за свій кошт повністю відновити попередній стан речей, а в разі неможливості цього – компенсувати завдані збитки [7] та добровільно понести міжнародно-правову відповідальність, зокрема, притягнути до кримінальної відповідальності посадових осіб, винних у скоєнні тяжких міжнародних злочинів [8].

Нажаль, ця логічна схема досі не реалізована у випадку агресії РФ проти України. Для з'ясування причин цього необхідно провезти персоналогічне дослідження сучасного стану українсько-російських відносин міжнародно-правової відповідальності.

Починаючи з 20 лютого 2014 р. РФ не припиняє акт агресії проти України¹. Автономна Республіка Крим офіційно анексована РФ [9, 10],

¹ Еволюцію національно-правового регулювання у сфері протидії гібридній агресії можливо прослідкувати на прикладі наступних актів : Про Звернення Верховної Ради України до держав-гарантів відповідно до Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї : Постанова Верховної Ради України від 28 лютого 2014 р. № 831-VII, Про Звернення Верховної Ради України до держав-гарантів безпеки України : Постанова Верховної Ради України від 11 березня 2014 р. № 858-VII, Про часткову мобілізацію : Указ Президента України від 17 березня 2014 року № 303/2014, Про боротьбу за звільнення України : Декларація Верховної Ради України від 20 березня 2014 р. № 1139-VII, Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15 квітня 2014 р. № 1207-VII, Про Заяву Верховної Ради України «Про трагічну загибель людей внаслідок терористичного акту над територією України» : Постанова Верховної Ради України від 22 липня 2014 р. № 1596-VII, Про створення вільної економічної зони «Крим» та про особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України : Закон України від 12 серпня 2014 р. № 1636-VII, Про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської

а окремі райони Донецької та Луганської областей (далі – ОРДЛО) окуповані військами РФ, хоча остання заперечує цей факт та намагається усіма можливими способами його приховати. Зокрема, крім військово-технічних засобів (особовий склад російських військовослужбовців не має відзнак приналежності до збройних сил РФ («зелені чоловічки» за спинами мирного населення), розпізнавальні знаки на військовій техніці затерті або закрашені та ін.), економічних інструментів («торгові», «газові» та інші «війни»), масованої дезінформації (в першу чергу з метою дестабілізації ситуації в Україні, а також введення в оману свого населення та міжнародного співтовариства), кібератак та неприйнятних у цивілізованому світі політико-дипломатичних методів (підкуп, шантаж, дискредитація опонентів, вплив на виборчі процеси) [11, с. 343–953], РФ паралельно застосовує юридичні технології для посилення протиправного ефекту агресії та уникнення міжнародно-правової відповідальності як самої держави, так і окремих посадових осіб. Ці технології як невід’ємний елемент гібридної війни ще не стали спеціальним предметом міжнародно-правових досліджень. Тому вбачається цілком логічним виокремити юридичні аспекти ведення гібридної війни у якості окремого предмета дослідження та запропонувати можливі шляхи відповідної протидії агресору.

Протокол за результатами консультацій Тристоронньої контактної групи щодо спільних кроків, спрямованих на імплементацію Мирного плану Президента України Петра Порошенка та ініціатив Президента Росії Володимира Путіна було підписано 5 вересня 2014 р. (далі – Протокол 2014 р. [12]) в умовах активних бойових дій. Як нагадує Уповно-

Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором : Постанова Верховної Ради України від 27 січня 2015 р. № 129-VIII, Про Заяву Верховної Ради України «Про визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності та воєнних злочинів вищими посадовими особами Російської Федерації та керівниками терористичних організацій «ДНР» та «ЛНР», які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян» : Постанова Верховної Ради України від 4 лютого 2015 р. № 145-VIII, Про Заяву Верховної Ради України «Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків» : Постанова Верховної Ради України від 21 квітня 2015 р. № 337-VIII, Про внесення змін до деяких законів України щодо визначення дати початку тимчасової окупації : Закон України від 15 вересня 2015 р. № 685-VIII, Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України над тимчасово окупованими територіями в Донецькій та Луганській областях : проект Закону № 7163 від 4 жовтня 2017 р.

важений Президента України з мирного врегулювання конфлікту в Донецькій і Луганській областях І. В. Герашенко: «Напередодні першої мінської зустрічі Путін розпочав повномасштабне вторгнення в Україну, війська регулярної російської армії вдерлися на Донбас ... Щодня гинуло кілька десятків українських військових. Тому на початку вересня, коли вже безпосередньо підписувалися мінські угоди, ключова їх мета була одна: зупинити вбивство українців і зберегти Країну» [13].

Таким чином, переговорний процес проходив в умовах грубого та систематичного порушення фундаментального принципу незастосування сили чи погрози силою (ст. 2 Статуту ООН) з боку РФ як ядерної держави та постійного члена Ради Безпеки ООН. Одного цього факту достатньо, щоб заперечити юридичну обов'язковість Протоколу 2014 р. Однак на той час сторони і не передбачали надавати Протоколу 2014 р. юридично обов'язкового характеру. Зокрема, цей документ не був ратифікований парламентами держав-учасниць, не отримав на той час оприлюднення у офіційних виданнях, не був зареєстрований у Секретаріаті ООН та ін.

Сам текст Протоколу 2014 р. дозволяє говорити про наступні позитивні для України політичні моменти – закріплення зобов'язання агресора припинити військові дії, що зберігало життя громадянам України та інших держав, створювало умови для запровадження міжнародним співтовариством додаткових політичних та економічних санкцій у разі порушення Протоколу і реалізації у майбутньому міжнародно-правової відповідальності агресора. В обмін на це українська сторона погодилась на підписи під документом О. Захарченко і І. Плотницького без вказівки на їхні посади, а п. 12 Протоколу 2014 р. передбачав: «Надати гарантії особистої безпеки для учасників консультацій». При цьому у преамбулі Протоколу мова йде лише про три сторони контактної групи – Україну, РФ і ОБСЄ. Тому підписи ще двох фізичних осіб під Протоколом 2014 р. з точки зору юридичної техніки є зайвими і не несуть будь-якої корисної інформації.

Враховуючи юридично необов'язковий характер Протоколу 2014 р., особливих загроз для України він не мав. Тим не менш, перший крок до можливої політичної легітимізації так званих «ДНР-ЛНР»¹ [15, с. 190–199]

¹ Нагадаємо, що ПАРЄ 12 жовтня 2016 р. прийняла резолюцію №2133 (2016) «Засоби правового захисту у випадках порушень прав людини на українських територіях, невідконтрольних українській владі» де чітко констатується: «“ДНР” та “ЛНР”, створені, підтримувані та ефективно контрольовані Російською Федерацією, не є легітимними відповідно до українського чи міжнародного права» (п. 3) [14].

було зроблено, РФ уникнула ідентифікації себе у якості держави-агресора, а замість чіткого міжнародного договору про мирне врегулювання та міжнародно-правову відповідальність РФ було укладено юридично необов'язкову політичну домовленість. Так, паралельно з чіткими, формально-визначеними міжнародними правовідносинами відповідальності починають функціонувати суто політичні міжнародні відносини з гібридними елементами (невизначеність статусу двох фізичних осіб, замовчування статусу РФ як держави-агресора з потенційним переведенням його у статус держави-посередника у внутрішньому збройному конфлікті та ін.).

Подальша агресія РФ дозволила їй ще більше гібридизувати політичні домовленості. Так, Меморандум про виконання положень Протоколу за результатами консультацій Тристоронньої контактної групи щодо спільних кроків, спрямованих на імплементацію Мирного плану Президента України Петра Порошенка та ініціатив Президента Росії Володимира Путіна від 19 вересня 2014 р. (далі – Меморандум 2014 р. [16]) у преамбулі, крім трьох учасників Тристоронньої контактної групи (представників України, РФ і ОБСЄ), вказує на «представників ОРДЛО», чий підписи стоять під документом. У преамбулі також говориться про мету «закріпити домовленості про двостороннє припинення застосування зброї», а п. 2 Меморандуму передбачає: «Зупинення підрозділів і військових формувань сторін на лінії їхнього контакту за станом на 19 вересня 2014 року». Якщо у Протоколі 2014 р. мова йшла лише про дві держави – сторони конфлікту, а ОБСЄ виступала посередником, то у Меморандумі кількість названих у преамбулі підписантів зростає до п'яти і стає незрозумілим про військові підрозділи і формування яких саме учасників конфлікту йде мова – України, РФ чи «ОРДЛО» у двох іпостасях («ОРДО» – «ОРЛО»), а відтак і розмивається чітка юридична кваліфікація збройного конфлікту як міжнародного, бо на сцені з'являються раніше невідомі політичні суб'єкти – «ОРДЛО». При цьому після назви «ОРДЛО» не має позначення «України», що ще більше заплутує ситуацію.

У результаті, ОРДЛО як певний територіальний простір, у межах якого діють або легітимні органи місцевого самоврядування України, або незаконні збройні формування та окупаційна влада РФ, з об'єкта (предмета) політичного регулювання перетворюється у суб'єкта політичної дії, у соціального актора. Правова персоналогія чітко наголошує, що неможливе існування правової особи без свого соціального носія.

Правосуб'єктність завжди потребує соціального актора [17, с. 124, 127]. Тому Меморандум 2014 р. має значно більш серйозні наслідки у сенсі гібридизації політичної реальності, а ніж Протокол 2014 р. Це перша сходинка до формування такої нігілістичної (політичної) атмосфери, яка призводить до викривлення не тільки нормативної, але й персонативної правової реальності, що автоматично продукує формування на їх основі неадекватної правової комунікації. Зокрема, агресор не тільки уникає міжнародно-правової відповідальності, але й створює політичні передумови для переформатування у майбутньому статусу потерпілої сторони у статус правопорушника.

В умовах ескалації конфлікту навколо Дебальцево відбувається підписання Комплексу заходів щодо виконання Мінських угод від 12 лютого 2015 р. (далі – Комплекс заходів 2015 р. [18]). У преамбулі, п. 11 і п. 12 Комплексу заходів знову мова йде про «представників ОРДЛО», а їх підписи стоять під документом. Крім того, п. 2 Комплексу заходів чітко вказує на тих, кого мають на увазі під двома сторонами конфлікту:

«2. Відведення всього важкого озброєння *обома сторонами* (виділено нами – О. Т.) на рівні відстані з метою створення зони безпеки...

– Для *українських військ* (виділено нами – О. Т.): від фактичної лінії зіткнення;

– Для *збройних формувань окремих районів Донецької та Луганської областей України* (виділено нами – О. Т.): від лінії зіткнення згідно з Мінським меморандумом від 19 вересня 2014 року».

Таким чином, не залишається сумнівів щодо ідентифікації сторін збройного конфлікту (Україна – «ОРДЛО»), у самих «ОРДЛО» з'являються не тільки «представники», а також «збройні формування» (без додатка «незаконні»), мається вказівка на державну належність «ОРДЛО» Україні, а від так і сам збройний конфлікт повинен, за логікою Комплексу заходів 2015 р., кваліфікуватися не як міжнародний, а як не-міжнародний, тобто внутрішньоукраїнський конфлікт. Крім того, п. 13 Комплексу заходів передбачає інтенсифікацію діяльності Тристоронньої контактної групи, у тому числі шляхом створення робочих груп щодо виконання відповідних аспектів Мінських угод, що додатково інституалізує міжнародне співробітництво України з «представниками ОРДЛО» вже на постійній основі, хоча і за участі посередників.

Слід вказати також і на Декларацію президентів РФ, України, Франції та канцлера Німеччини на підтримку Комплексу заходів з виконання

Мінських угод від 12 лютого 2015 р. (далі – Декларація 2015 р. [19]), де дипломатичною мовою говориться про схвалення Комплексу заходів 2015 р. «всіма, хто підписав» Протокол 2014 р. і Меморандум 2014 р., а також лідери зобов’язуються «робити вклад в цей процес і використовувати свій вплив на відповідні сторони (виділено нами – О. Т.), щоб сприяти виконанню цього Комплексу заходів».

Відповідно, якщо Меморандум 2014 р. лише створював умови для гібридизації політичної реальності, то Комплекс заходів 2015 р., схвалений Декларацією 2015 р., остаточно викривляє політичну ситуацію і стає передумовою викривлення вже правової реальності. Залишається справа за малим – надати гібридному політичному змісту юридично обов’язкової форми. І це відбувається у рекордно малі строки – всього за п’ять днів потому з ініціативи РФ Рада Безпеки ООН приймає резолюцію S/RES/2202 (2015) від 17 лютого 2015 р. (далі – Резолюція 2015 р. [20]), де у п. 1 схвалюється Комплекс заходів 2015 р., у п. 2 вітається Декларація 2015 р., а у п. 3 Рада Безпеки ООН «закликає всі сторони забезпечити повне виконання Комплексу заходів». Для більшої визначеності з юридичною обов’язковістю Мінських домовленостей, текст Комплексу заходів 2015 р. вміщено як Додаток № 1, а Декларація 2015 р. – як Додаток № 2 до тексту самої Резолюції 2015 р. Згідно ст. 25 Статуту ООН «Члени Організації погоджуються, відповідно до даного Статуту, підкоряться рішенням Ради Безпеки й виконувати їх»¹.

Таким чином, на сьогодні має місце юридична колізія, яку можливо розглянути з трьох точок зору: нормативної, персонативної та комунікативної [22, с. 124–125, 133].

З нормативної точки зору маємо конфлікт імперативних норм міжнародного права щодо заборони агресії, застосування сили чи погрози

¹ Цікаво відзначити термінологію, яку Рада Безпеки ООН використовувала на початку агресії РФ щодо так званих «ДНР-ЛНР». Так, у резолюції S/RES/2166 (2014) від 21 липня 2014 р. мова йде про «збройні групи» в Україні, що перешкоджають доступу до місця катастрофи (преамбула), а сама Рада Безпеки ООН «вимагає від збройних груп, які контролюють місце катастрофи і прилеглий район, утримуватися від будь-яких дій, які можуть становити загрозу для недоторканності місця катастрофи ... і негайно надати ... доступ до цього місця і прилеглому району ...» (п. 6), «вимагає негайно припинити в районі, безпосередньо прилеглому до місця катастрофи, всі військові дії, в тому числі ті, які ведуться збройними групами, для того щоб дозволити забезпечити охорону і безпеку при проведенні міжнародного розслідування» (п. 7), «вимагає, щоб всі держави та інші дійові суб’єкти утримались від актів насильства по відношенню до цивільних повітряних суден» (п. 12) [21].

силою, невтручання у внутрішні справи держав, територіальної цілісності, недоторканості кордонів та інших норм *ius cogens*, як звичаєво-правових, так і договірних (ст. 2 Статуту ООН) [23], з одного боку, та формальну обов'язковість резолюції Ради Безпеки ООН згідно ст. 25 Статуту ООН, з іншого боку. Ніде у Статуті ООН не має положення про повноваження Ради Безпеки ООН щодо порушення універсальних, загальнообов'язкових та загальновизнаних принципів міжнародного права. Відповідно, та частина Резолюції 2015 р., яка протирічить ст. 2 Статуту ООН, є нікчемною з моменту свого прийняття. Резолюції Ради Безпеки ООН призвані імплементувати, а не порушувати положення Статуту ООН. В цьому контексті виглядають цілком слушними пропозиції щодо реформування Статуту ООН в частині наділення Міжнародного Суду ООН контролюючими функціями щодо актів, прийятих будь-яким з органів ООН.

Крім того, в процесі прийняття Резолюції 2015 р. мало місце грубе порушення процедури голосування, передбаченої п. 3 ст. 27 Статуту ООН, де прямо вказано, що «сторона, яка бере участь у конфлікті, повинна утриматися від голосування при ухваленні рішення на підставі Розділу VI та на підставі пункту 3 статті 52». Інакше це порушує загальний принцип права *nemo esse debet iudex in propria causa* («ніхто не може бути суддею у своїй власній справі»).

З персонативної точки зору маємо декілька юридичних колізій. По-перше, спроба персоніфікувати предмет правового регулювання, а саме територію ОРДЛО України. Це протирічить основам правової персоналогії. Неживі предмети не мають свідомості, вони не є соціальними акторами, ні політичними, ні економічними, ні соціокультурними, ні якими взагалі. Територія – це простір для діяльності соціальних акторів, які вже можуть бути носіями правосуб'єктності, набувати відповідної персонативної правової форми фізичних, юридичних або суверенних осіб. Тому у ОРДЛО не може бути ніяких прав та обов'язків ні за міжнародним, ні за національним правом; території не можуть призначити своїх представників; мати свої законні або незаконні збройні формування.

По-друге, спроба легалізувати підконтрольні державі-агресору незаконні утворення «ДНР-ЛНР» під виглядом «ОРДЛО». У доктрині міжнародного права є оригінальні автори, які пропонують спеціально визнати міжнародну правосуб'єктність, наприклад, терористичних організацій з метою притягнення останніх до міжнародно-правової відповідальності.

ті¹. Однак протиправні утворення не можуть бути легалізовані у міжнародному і національному праві саме з огляду на їх протиправний характер. Терористичні організації, бандитські формування, групи піратів, наркокартелі та інші кримінальні об'єднання не мають статусу юридичної особи, а до кримінальної відповідальності притягуються окремі фізичні особи, які входять до складу цих утворень. Згідно п. 8 Керівних принципів, що застосовуються до односторонніх заяв держав, здатних привести до виникнення юридичних зобов'язань, прийнятих резолюцією ГА ООН 4 грудня 2006 р., одностороння заява, що суперечить імперативній нормі загального міжнародного права, є недійсною [26]. Тому, у разі спроби міжнародно-правового визнання з боку будь-якої держави фейкової правосуб'єктності так званих «ДНР-ЛНР», у тому числі під назвою «ОРДЛО», воно буде нікчемним з моменту проголошення [27].

По-третє, спроба переформатування статусу держави-агресора у статус держави-посередника. Це призводить до викривлення правової особистості деліквента, уникнення ним міжнародно-правової відповідальності, формування стійкої нігілістичної правосвідомості щодо можливості та корисності нових міжнародних злочинів, підриває ідею верховенства права у міжнародних відносинах, зокрема принцип невідворотності покарання за скоєнні злочини, принцип *ex injuria jus non oritur* («правопорушення не створює права»), знищує міжнародний правопорядок в цілому.

По-четверте, спроба переформатування статусу потерпілої держави до статусу держави-деліквента. Це призводить до насильницької деформації правової особистості потерпілої держави, переадресує правомірні міжнародно-правові санкції з реального деліквента на потерпілу сторону, перетворюючи санкції на нелегітимні та посилюючи протиправний ефект злочину агресії. У потерпілої сторони залишається ще менше можливостей для самозахисту згідно ст. 51 Статуту ООН, зникає підтримка міжнародного співтовариства та посилюється колективний протиправний зовнішній тиск, у тому числі військового характеру. Не виключається збройний конфлікт потерпілої від агресії держави з третіми державами, які, згідно з гібридною резолюцією Ради Безпеки ООН, помилково застосують військову силу.

¹ Див., наприклад, концепцію Ларса Маммена, який захистив в Університеті Дюссельдорфу 2006 р. дисертацію «Міжнародно-правове положення міжнародних терористичних організацій», опубліковану 2008 р. [24] та її критику [25].

З комунікативної точки зору маємо конфлікт міжнародних правовідносин відповідальності, що виникли з юридичного факту агресії, з міжнародними правовідносинами, що виникли з юридичного факту прийняття гібридної резолюції Ради Безпеки ООН. Якщо силовим шляхом державі-агресору через механізм Ради Безпеки ООН вдасться нав'язати свою нігілістичну позицію міжнародному співтовариству, то нівелюються охоронна та відновлююча функції правовідносин відповідальності. Стає неможливим відновити попередній міжнародний правопорядок, а нова юридична реальність формується виключно силовими методами. Має місце не верховенство права, а виключно верховенство сили.

Також з комунікативної точки зору є некоректним прив'язувати міжнародно-правові санкції виключно до Мінських домовленостей або, навіть, Резолюції Ради Безпеки ООН 2015 р., бо останні не виступають першопричиною запровадження санкцій. Підставою застосування міжнародно-правових санкцій щодо РФ є відказ агресора припинити міжнародний злочин і добровільно понести міжнародно-правову відповідальність. Як нагадує резолюція ПАРС №2132 (2016) «Політичні наслідки агресії Росії в Україні» від 12 жовтня 2016 р. «міжнародний тиск, в тому числі санкції, повинні бути збережені, поки агресія Росії не припинилася, а суверенітет і територіальну цілісність України повністю не відновлено в межах її міжнародно визнаних кордонів» (п. 13) [28].

Негативні для України наслідки юридичної гібридизації поки що не є незворотними. Так, неприйнятним є застосування вже звичних для Мінського процесу термінів «представники ОРДЛО» і «збройні формування ОРДЛО» у преамбулі та п. 8 і п. 9 Рамкового рішення Тристоронньої контактної групи про розведення сил і засобів від 21 вересня 2016 р. [29].

Однак значно більша небезпека вбачається у впливі гібридного змісту Резолюції 2015 р. на міжнародний судовий процес у рамках позову України проти РФ за Міжнародною конвенцією про боротьбу з фінансуванням тероризму від 9 грудня 1999 р. (далі – Конвенція [30]). Зокрема, у Проміжному рішенні Міжнародного Суду ООН від 19 квітня 2017 р. (далі – Проміжне рішення 2017 р. [31]) Україні було відказано у застосуванні тимчасових заходів щодо РФ за цією Конвенцією. Крім проблеми доказування, що Україна зіткнулася з тероризмом в його вузькому сенсі ст. 2 Конвенції, виникла інша загрозлива ситуація. У п. 104 Проміжного рішення 2017 р. прямо вказується:

«104. Що стосується ситуації на Сході України, Суд нагадує Сторонам, що Рада Безпеки в своїй резолюції 2202 (2015) схвалила «Комплекс заходів щодо виконання Мінських угод», прийнятих та підписаних в Мінську 12 лютого 2015 року представниками ОБСЄ, України та Російської Федерації, а також *представниками «окремих районів Донецької та Луганської областей»* (виділено нами – О. Т.) та схвалені Президентом Російської Федерації, Президентом України, Президентом Франції і канцлером Федеративної Республіки Німеччини. Суд сподівається, що Сторони шляхом індивідуальних та спільних зусиль працюватимуть на повне здійснення цього «Комплексу заходів» для досягнення мирного врегулювання конфлікту в східних регіонах України».

Якщо Рада Безпеки ООН є суто політичним органом і приймає політичні за змістом рішення, хоча і формально обов'язкові, то Міжнародний Суд ООН є юридичним органом і його правові рішення є обов'язковими не тільки формально, але й по суті. Тому поява у Проміжному рішенні 2017 р. посилання на Резолюцію 2015 р. з прямою вказівкою на «представників ОРДЛО» як підписантів Мінських домовленостей є серйозним попередженням для України щодо недопустимого рівня персонативної юридичної гібридизації. Необхідно негайно розгорнути роботу по дегібридизації персонативної складової Резолюції 2015 р., повернути відносини міжнародної та національної правосуб'єктності у нормальне русло, делегітимізувати так звані «ДНР-ЛНР», які ховаються у Мінських домовленостях під назвою «ОРДЛО», шляхом чіткої деперсоніфікації категорії «ОРДЛО», надавши їй звично значення територіального простору.

Зокрема, діюче законодавство України однозначно використовує категорію ОРДЛО у деперсоніфікованому вигляді¹. В той же час, мають місце некоректні вислови під час заяв Української сторони Спеціального центру з контролю та координації питань припинення вогню та стабілізації лінії розмежування сторін (СЦКК), де фігурують «представники ОРДО» або «керівництво ОРДО» [32]. Крім того, іноді використовується

¹ Див.: Про створення необхідних умов для мирного врегулювання ситуації в окремих районах Донецької та Луганської областей : Закон України від 6 жовтня 2017 р. № 2167-VIII, Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей : Закон України від 16 вересня 2014 р. № 1680-VII із змінами, внесеними згідно із Законами № 256-VIII від 17 березня 2015 р., № 2167-VIII від 06 жовтня 2017 р.

абревіатура «НЗФ ОРДО» [33] замість «НЗФ, що діють на тимчасово окупованій території ОРДО». При цьому в одній і тій ж заяві можуть бути присутні як правомірні категорії («Намагання російської сторони СЦКК відсторонитися та спрямувати українську сторону ... на прямі домовленості з невизнаними Україною та світовою спільнотою так зване керівництво на окремих територіях Донецької та Луганської областей (ОРДО та ОРЛО) є нелегітимними та неконструктивними»), так і гібридні («Таким чином, керівництво ОРДО і ОРЛО в черговий раз підтверджують своє ... нехтування Мінськими домовленостями...») [34].

Більш чіткими в цьому сенсі є заяви Міністерства закордонних справ України. Наприклад, у Заяві від 26 вересня 2017 р. МЗС України виказав занепокоєння інформацією про зняття 24 вересня 2017 р. РФ і «підконтрольними їй бойовиками незаконних збройних формувань, що діють на тимчасово окупованій території окремих районів Донецької та Луганської областей України (ОРДЛО), охорони з об'єктів Спеціальної моніторингової місії ОБСЄ» [35].

Зазначимо, що в міжнародній практиці юридична гібридизація неодноразово використовувалася для досягнення протиправних цілей. Так, агресію радянської Росії 1918 р. було подано більшовицьким урядом як виключно внутрішньоукраїнський конфлікт між УНР та промосковським маріонетковим урядом у Харкові. Напад СРСР на Фінляндію 1939 р. супроводжувався створенням фейкової «Фінської Демократичної Республіки». Мюнхенська угода від 30 вересня 1938 р. перетворювала Чехословаччину з потерпілої держави на деліквента та відторгала від неї Судетську область та інші території. Елементом юридичної гібридизації є спроба РФ після 1991 р. представити себе «державою-продовжувачем СРСР», що не стикається з формально-визначеними категоріями міжнародного правонаступництва та континуїтету.

Слід звернути увагу також і на гібридизацію внутрішнього права держави-агресора. Дослідники тоталітарних режимів минулого вже стикнулися з проблемою невідповідності формального законодавства, у якому проголошувався широкий спектр прав людини і громадянина, та практикою масових порушень цих самих прав. Достатньо нагадати про Конституцію СРСР від 5 грудня 1936 р., яка виступала могутнім знаряддям ідеологічної пропаганди, але не мала прямої дії. Це була правова декорація, за якою держава вчиняла злочини проти людяності. Після розпаду СРСР з'явилася надія, що з тоталітаризмом на пострадянському

просторі покінчено назавжди. Конституційне право держав-наступниць СРСР почало функціонувати як право прямої дії.

Зокрема, Конституція РФ 1993 р. передбачає, що РФ є частиною світового співтовариства (преамбула), правовою демократичною державою (ч. 1, ст. 1), яка визнає загальновизнані принципи і норми міжнародного права і міжнародні договори РФ складовою частиною своєї правової системи (ч. 4, ст. 15)¹. Крім того, посилання на загальновизнані принципи і норми міжнародного права є у ст. 17, 63 та 69 Конституції РФ². Федеральний закон РФ від 15 липня 1995 р. № 101-ФЗ «Про міжнародні договори РФ» у ст. 5 також визнає міжнародні договори РФ частиною своєї правової системи [38]. Відтак, заборона агресії та вся система універсальних принципів міжнародного права є невід'ємною частиною внутрішнього права РФ [39, 40].

Однак 1 березня 2014 р. президент РФ направив запит та отримав згоду Ради Федерації на використання обмеженого військового контингенту за межами РФ, зокрема на введення військ на територію України для «нормалізації суспільно-політичної обстановки в цій країні» [41]³. 17 березня 2014 р. президент РФ підписав указ про визнання фейкової «Республіки Крим» у якості суверенної держави [43], а 18 березня 2014 р. підписав нікчемний з міжнародно-правової та національно-правової точки зору (як права України, так і права самої РФ) «договір» про прийняття Криму і міста Севастополя у склад РФ [44]. В той же день, з метою конституційної легітимізації акту агресії, поєднаного з анексією, президент РФ направляє до Конституційного Суду РФ запит про перевірку підписаного «договору» на відповідність Конституції РФ. З порушенням процедури та всупереч всій своїй попередній практиці [45, 46] Конституційний Суд РФ вже на ранок 19 березня 2014 р. визнає протиправний

¹ «Общепризнанные принципы и нормы международного права и международные договоры Российской Федерации являются составной частью ее правовой системы. Если международным договором Российской Федерации установлены иные правила, чем предусмотренные законом, то применяются правила международного договора» [36].

² Див. також: О применении судами общей юрисдикции общепризнанных принципов и норм международного права и международных договоров Российской Федерации : Постановление Пленума Верховного Суда РФ от 10 октября 2003 г. № 5 [37].

³ У подальшому, з метою зняти з себе звинувачення у продовженні агресії вже на Сході України, РФ припинила дію цієї постанови. Див.: [42].

«договір» таким, що відповідає Конституції РФ [47]¹. Акт агресії визнається правомірним за конституційним правом РФ. Це надає юридичну можливість президенту РФ в той же день направити «договір» на ратифікацію в Державну думу, яка наступного дня його ратифікує. 21 березня 2014 р. «договір» ратифікує Рада Федерації, а президент РФ підписує закони про приєднання Криму і Севастополя до РФ [50, 51]. Всі ці юридичні (протиправні) акти РФ виступають доказами скоєння акту російської агресії проти України та слугують підґрунтям для притягнення посадових осіб РФ до персональної кримінальної відповідальності як за національним правом РФ і України, так і за міжнародним правом.

Таким чином, відбувається остаточна юридична гібридизація внутрішнього права держави-агресора. Якщо для анексії Криму ще приймалися хоч якісь публічні юридичні дії, то продовження агресії вже на Сході України проводиться РФ цілком таємно. Після цього вже не дивує відказ РФ від своїх військовослужбовців, що загинули або попали в полон під час агресії в Україні («їх там немає»); невизнання українських військовослужбовців, що попали до рук ворога, військовополоненими; таємне постачання зброї, боєприпасів, палива, обладнання та інших військових компонентів через українсько-російський кордон; фінансування та підготовка незаконних збройних формувань, що проводять розвідувальну та диверсійно-підривну діяльність на території України; призив до російської армії населення тимчасово окупованих територій та ін.

Получає широке розповсюдження так звана удавана «правотворчість» та/або удаване «правозастосування» (включно з удаваним «правовим» тлумаченням) держави-деліквента з метою приховати реальні правовідносини, що призводить до криміналізації всього національного правопорядку. Наприклад, коли наказ командира військової частини своїм підлеглим про відрядження в іноземну державу для участі у збройному міжнародному конфлікті маскується під звільнення військовослужбовців зі складу збройних сил, немовби перетворюючи комбатантів на приват-

¹ Див. у зв'язку з цим: Про припинення дії Меморандуму про розвиток співробітництва між Конституційним Судом України та Конституційним Судом Російської Федерації : Рішення Конституційного Суду України від 17 квітня 2014 р. № 10-р/2014 [48]. Логічним продовженням гібридизації внутрішнього правопорядку держави-агресора стало рішення Конституційного Суду РФ від 14 липня 2015 р. про відмову виконувати рішення Європейського Суду з прав людини. Див. відповідну заяву Міністерства юстиції України від 14 липня 2015 р. [49].

них осіб, а міжнародний конфлікт – на конфлікт неміжнародного характеру. Чітка ідентифікація суб'єктів не тільки удаваних, але й справжніх правовідносин дозволяє адекватно вирішити питання притягнення до юридичної відповідальності не тільки винних фізичних осіб, але й приписати протиправну поведінку конкретній суверенній особі з усіма міжнародно-правовими наслідками [52].

Подібна гібридизація внутрішнього права РФ та втаємничення агресивної діяльності призводить до юридичних проблем не тільки на рівні міжнародно-правової системи (доказування акту агресії, застосування міжнародно-правових санкцій, притягнення до міжнародно-правової відповідальності держави-агресора та її посадових осіб), але також і на рівні внутрішнього права потерпілої держави. Достатньо вказати на проблематичність кваліфікації самооборони України від агресії за ст. 51 Статуту ООН, тобто міжнародного збройного конфлікту, у якості АТО з усіма наступними протиріччями національної правозастосовної практики. Складається враження, що потерпіла від агресії держава починає грати по гібридним правилам, нав'язаним державою-агресором. Але ці гібридні правила апіорі передбачають перемогу агресора і поразку потерпілої сторони. Питання може стояти лише про форми, види, ступінь відповідальності, але не агресора, а будь-кого іншого.

Уявляється, що найкращим засобом протидії юридичній гібридизації, як одному із методів забезпечення здійснення агресії, є повна, системна та послідовна дегібридизація як міжнародних правовідносин відповідальності, так і внутрішнього (в першу чергу конституційного) права держави-агресора (а також елементів гібридизації, що проникли у національне право України), що зачіпає персонативну, нормативну та комунікативну складову міжнародного і національного права. Кожна з цих складових вимагає окремої уваги як теоретиків, так і практиків.

Таким чином, підводячи підсумок, слід зазначити, що процес юридичної дегібридизації дозволяє отримати чітку картину про правову ситуацію, що склалася, а вміння виявити та подолати елементи юридичної гібридизації у сучасній міжнародно-правовій та національно-правовій доктрині та практиці, а також у навчальному процесі, є важливим показником професіоналізму юриста, яскравим проявом боротьби з правовим нігілізмом, профілактикою міжнародних та національних протиправних діянь, утвердженням справедливості та верховенства права на міжнародному і національному рівнях.

Література:

1. Grant Th. D. Aggression against Ukraine : territory, responsibility, and international law / Thomas D. Grant. – New York : Palgrave Macmillan, 2015. – XXX, 283 p.
2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.icc-cpi.int/iccdocs/otp/161114-otr-rep-PE-Ukraine.pdf>.
3. Лукашук И. И. Право международной ответственности / И. И. Лукашук. – М. : Волтерс Клувер, 2004. – 544 с.
4. Crawford J. State responsibility : the general part / James Crawford. – Cambridge [etc] : Cambridge University Press, 2013. – LXXIV, 825 p.
5. Малишева Ю. В. Цілеспрямовані санкції та їх застосування Радою Безпеки ООН : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / Малишева Ю. В. – К., 2016. – 253 с.
6. Тарасов О. В. Цілеспрямовані міжнародно-правові санкції : персоналогічний аналіз / О. В. Тарасов // Сучасні проблеми міжнародного права. Liber Amicorum до 60-річчя проф. М. В. Буроменського : моногр. / авт. кол.; за ред. В. М. Репецького, В. В. Гутника. – Львів; Одеса : Фенікс, 2017. – С. 111–122.
7. Камишанський М. М. Міжнародно-правове регулювання використання компенсації як форми відшкодування шкоди держав і міжнародних організацій за міжнародно-протиправні діяння : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / Камишанський М. М. – Х., 2017. – 20 с.
8. Bonafè B. I. The relationship between state and individual responsibility for international crimes / by Beatrice I. Bonafè. – Leiden [etc.] : Nijhoff, 2009. – XII, 281 p.
9. Задорожній О. В. Анексія Криму – міжнародний злочин: монографія / О. В. Задорожній. – К. : К. І. С., 2015. – 576 с.
10. Марусяк О. В. Анексія Криму Російською Федерацією як злочин агресії проти України : міжнародно-правові аспекти: монографія / О. В. Марусяк. – Чернівці : «Місто», 2016. – 220 с.
11. Українська Революція гідності, агресія РФ і міжнародне право / [Антонювич М. М. та ін.]; Українська асоціація міжнародного права. – К. : К. І. С., 2014. – 712 с.
12. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.president.gov.ua/storage/j-files-storage/00/11/18/f109cfb5cd41c9d458a921b6a2864269_1444898481.pdf.
13. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/iryna.gerashchenko/posts/1496481287106346> 8 жовтня 2017 року в 13:11.
14. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz/docs/2344_rez_2133.htm.
15. Задорожній А. В. Оправдать любой ценой. Агрессивная война Российской Федерации против Украины и трансформации российского видения международного права: монография. – К. : К. И. С., 2016. – 456 с.

16. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.president.gov.ua/storage/j-files-storage/00/11/16/c63638d46e4b0be5856dda91287bf779_1444898196.pdf.
17. Тарасов О. В. Суб'єкт міжнародного права : проблеми сучасної теорії : монографія / О. В. Тарасов. – Х. : Право, 2014. – 512 с.
18. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.president.gov.ua/storage/j-files-storage/00/11/17/09e4e9749cfb97d84a8059c09db04ae8_1444898362.pdf.
19. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/deklaraciya-prezidenta-rosijskoyi-federaciyi-prezidenta-ukra-34695>.
20. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/2202%20\(2015\)&lang=R](http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/2202%20(2015)&lang=R).
21. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/2166%20\(2014\)&referer=/english/&Lang=R](http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/2166%20(2014)&referer=/english/&Lang=R).
22. Тарасов О. В. Суб'єкт міжнародного права : проблеми сучасної теорії : монографія / О. В. Тарасов. – Х. : Право, 2014. – 512 с.
23. Задорожній О. В. Порушення агресивною війною Російської Федерації проти України основних принципів міжнародного права: монографія. – К. : К. І. С., 2015. – 712 с.
24. Mammen L. Völkerrechtliche Stellung von internationalen Terrororganisationen / Lars Mammen. – Baden-Baden : Nomos, 2008. – 342 s.
25. Иванов Э. А. Международная террористическая организация как потенциальный субъект ответственности по международному уголовному праву / Э. А. Иванов // Право. – 2012. – № 4. – С. 112–124.
26. А/61/10. ООН. Генеральная Ассамблея. Официальные отчеты. 61 сессия. Дополнение № 10. Доклад Комиссии международного права о работе её 58 сессии.
27. Короткий Т. Р. Статус сепаратистських утворень «ДНР» і «ЛНР» у міжнародних відносинах і міжнародному праві / Т. Р. Короткий, Е. А. Плешко, Н. В. Хендель // Українська Революція гідності, агресія РФ і міжнародне право. – К. : К. І. С., 2014. – С. 734–744.
28. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz/docs/2343_rez_2132.htm.
29. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.unian.ua/politics/1533511-obse-oprilyudnila-rishennya-pro-rozvedennya-storin-na-donbasi-povniy-tekst.html>.
30. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_518.
31. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.bigmir.net/ukraine/1071917-Reshenie-suda-OON-po-isku-Ukrainy--polnuy-tekst-i-kommentarii>.
32. Заява Української сторони СЦКК від 26 вересня 2017 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ru-ru.facebook.com/ato.news/>.

33. Заява Української сторони СЦКК від 13 жовтня 2017 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ru-ru.facebook.com/ato.news/>.
34. Заява Української сторони СЦКК від 1 жовтня 2017 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ru-ru.facebook.com/ato.news/>.
35. Заява МЗС України у зв'язку з позбавленням охорони об'єктів Спеціальної моніторингової місії ОБСЄ на тимчасово окупованій території Донбасу від 26 вересня 2017 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mfa.gov.ua/ua/press-center/comments/7900-zajava-mzs-ukrajiniu-zvjazku-z-pozbavlennjam-ohoroni-objektiv-specialynoji-monitoringovoji-misiji-obsena-timchasovo-okupovani-j-teritoriji-donbasu>.
36. Конституция Российской Федерации : принята всенародным голосованием 12 декабря 1993 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://constrf.ru>.
37. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://rg.ru/2003/12/02/pravodoc.html>.
38. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/8063>.
39. Зимненко Б. Л. Международное право и правовая система Российской Федерации / Б. Л. Зимненко. – М. : Статут, 2006. – 454 с.
40. Марочкин С. Ю. Действие и реализация норм международного права в правовой системе Российской Федерации / С. Ю. Марочкин. – М. : Норма: ИНФРА-М, 2011. – 288 с.
41. Об использовании Вооруженных Сил РФ на территории Украины : Постановление Совета Федерации Федерального Собрания РФ от 1 марта 2014 г. №48-СФ // Собрание законодательства Российской Федерации. – 2014. – №9. – Ст. 862.
42. Об отмене постановления Совета Федерации Федерального Собрания РФ от 1 марта 2014 года №48-СФ «Об использовании Вооруженных Сил Российской Федерации на территории Украины» : Постановление Совета Федерации Федерального Собрания РФ от 25 июня 2014 г. №296-СФ // Российская газета. – 2014. – 26 июня.
43. О признании Республики Крым : Указ Президента РФ от 17 марта 2014 г. №147 // Собрание законодательства Российской Федерации. – 2014. – №12. – Ст. 1259.
44. Договор между РФ и Республикой Крым о принятии в РФ Республики Крым и образовании в составе РФ новых субъектов от 18 марта 2014 г. // Бюллетень международных договоров. – 2014. – №6. – Ст. 88.
45. Кряжков В. А. Крымский прецедент: конституционно-правовое осмысление // Сравнительное конституционное обозрение. – 2014. – №5 (102). – С. 82–96.
46. Лукьянова Е. О праве налево / Е. Лукьянова // Новая газета. – 2015. – 19 марта [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.novayagazeta.ru/articles/2015/03/19/63473-o-prave-nalevo>.

47. По делу о проверке конституционности не вступившего в силу международного договора между РФ и Республикой Крым о принятии в РФ Республики Крым и образовании в составе РФ новых субъектов : Постановление Конституционного Суда РФ от 19 марта 2014 г. № 6-П [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://doc.ksrf.ru/decision/KSRFDecision155662.pdf>.

48. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/va10p710-14>.

49. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://old.minjust.gov.ua/news/47456>

50. О ратификации Договора между РФ и Республикой Крым о принятии в РФ Республики Крым и образовании в составе РФ новых субъектов : Федеральный закон от 21 марта 2014 г. № 36-ФЗ // Собрание законодательства Российской Федерации. – 2014. – № 12. – Ст. 1202.

51. О принятии в РФ Республики Крым и образовании в составе РФ новых субъектов – Республики Крым и города федерального значения Севастополя : Федеральный конституционный закон от 21 марта 2014 г. № 6-ФКЗ // Собрание законодательства Российской Федерации. – 2014. – № 12. – Ст. 1201.

52. Андрейченко С. С. Концепція атрибуції поведінки державі в міжнародному праві : монографія / С. С. Андрейченко. – Одеса : Фенікс, 2015. – 578 с.